

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO: 51

**OMELJAN PRİTSAK
ARMAĞANI**

**A TRIBUTE TO OMELJAN
PRITSAK**

Editörler

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

Doç. Dr. Yücel ÖZTÜRK

SAKARYA

Temmuz 2007

DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE BİLÂD-I ŞAM'DA İSLAMLAŞMA VE KÜLTÜREL DEĞİŞİM

Mustafa ÖZTÜRK*

Giriş

Bugüne kadar İslam tarih medeniyeti alanında sayısız eserler verilmiş, bu eserlerde İslam tarih ve medeniyetinin muhtelif cepheleri incelenmiştir. Fakat dikkatimizi çeken önemli bir husus, İslamiyet'in Hicaz ve Hicaz dışındaki bölgelerde yayılış süreci hakkında etraflı bilgilerin bulunmamasıdır. Bugünkü İslam dünyası, yayılıp geliştiği Hicaz bölgesinden çok daha geniş olmasına rağmen, İslam'ın yayıldığı bölgeler ve medeniyet dairelerinde, İslam'ın nasıl yayıldığı hakkında derin bilgiler ve bu alana ait yeni çalışmalar da bulunmamaktadır.

Bu meyanda Mısır, Kuzey Afrika, İspanya, Irak, Bilad-ı Şam, İran, Anadolu, Türkistan gibi geniş coğrafyalarda İslam'ın yayılış süreci istenilen ölçüde takip edilememiştir. Zikredilen bu bölgelerde ne zaman, hangi kavim veya boylar gelmişler, hangi yerli kavimler ne zaman İslamlaşmışlar, bunların sayısı ve oranı nedir, İslam'dan önce her birisi büyük birer kültür merkezi olan bu bölgelerde kültürel değişim nasıl seyretti gibi sorulara net cevaplar verilememektedir. Sadece bu bölgelerden Anadolu'da İslamlaşma süreci hakkındaki bilgilerimiz daha açıktır. Zira Anadolu'da hangi Türk boyunun nerelere yerleştirildiği, ne kadar Türk boyunun göçlerle geldiği bilinmektedir. Yerli halkın İslamlaşma süreci de

---

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Elazığ. e-mail: mozturk@firat.edu.tr

Osmanlı *tahrir defterleri* ve *şer'iyye sicillerinden* takip edilebilmektedir¹. Ama mesela İspanya veya konumuz olan Bilad-ı Şam için bunu söylemek zordur. Hele İslam'ın ilk dönemleri için İslamlaşma sürecini derinlemesine ortaya koymak daha da zordur.

Bunun sebebi herhalde dönemin kaynaklarında gizlidir. Zira bu döneme ait kaynaklar sınırlıdır ve hepsi de birbirinden iktibas edilmiştir. Bu amaçla dönemin kaynakları olan Halife bin Hayyat, İbn-i Asâkir, Taberî, İbn-i Haldun, Belazurî ve İbnü'l-Kesir gibi kaynaklarda verilen bilgiler birbirinin aynısıdır. Bu kaynaklarda verilen bilgiler de daha çok fetihlerin siyasî yönü ile alakalıdır. Tabîî olarak çağdaş araştırmacılar da bu kaynaklara dayandıkları için, onların verdikleri bilgilere bağlı olmaktan öteye gidememektedirler.

Mevcut makalede İslam tarih ve medeniyetinin bu önemli yönünü ele alacağız. Amacımız meselenin önemini ortaya koymak ve dikkatleri bu noktaya çekmektir.

1. İslam Fethinden Önce Bilad-ı Şam

1. 1. İdarî Taksimat

Bilad-ı Şam tabiri coğrafi değil, siyasî ve kültürel bir tabirdir. Anlam olarak "Şam beldeleri-şehirleri-ülkeleri"ni ifade eder. Ama bu Şam ülkelerinin sınırları tarihî dönemler içinde sürekli değişmiş ve çoğunlukla da genişlemiştir. Esas itibarıyla İslam fetihleriyle birlikte ortaya çıkmış bir tabirdir ve merkez Dimaşk (Şam) şehri olmak üzere yakın çevresidir. Daha sonra Ürdün, Filistin, Halep ve bütün kuzey Suriye dahil edilmiştir. Bugünkü ifadesiyle Suriye, Ürdün, Filistin, İsrail ve Lübnan'ı ihtiva etmektedir.

Bilindiği gibi Bilad-ı Şam, İslam fetihleri öncesinde Doğu Roma (Bizans) hakimiyetindeydi. Miladi 6. yüzyılın ortalarında Konstantin ve

¹ Aynı şekilde Bilad-ı Şam *tahrir defterleri* ve *şer'iyye sicillerinde* mevcut ihtida hüccetleri incelenerek, hiç olmazsa daha sonraki yüzyıllar için ihtida hareketlerinin aydınlatılması yerinde olacaktır.

Jüstinyen zamanlarında (m. 527-565) Bilad-ı Şam'ın idari taksimatı şöyleydi²:

Birinci Suriye: Suriye'nin kuzey vilayetlerini, sahilden Kilikya'dan itibaren doğuda Fırat'a kadar olan bölgeleri içine alır. Güneyden İkinci Suriye ile mahduddur. Birinci Suriye'ye şu vilayetler dâhildir. *Antakya*, *Selevkiyetü'l-Bahriye* (Süveydiye), *Lazkiye*, *Biyuriye* (Halep), *Halkis* (Kinnesrin). Antakya, Bilad-ı Şam'ın merkezi olup, valisi konumundaki Suriye Konsolosu (*Consularis Syriae*) burada otururdu. Fakat askerî kapasitesi dolasıyla *Halkis* (Kinnesrin) Birinci Suriye'nin idarî merkeziydi.

İkinci Suriye: Birinci Suriye'nin güneyinden sahilden başlayarak Bilad-ı Şam'ın orta kısımlarına kadar uzanır. *Afamiye* (Apamia-Hama) buranın idarî merkezi idi. Diğer vilayetler; *Larisa* (Şeyzer), *Abifamiya* (Hama), *Vartuza* (er-Resten) vilayetleri idi. *Anastasiopolis*'in (ar-Rassafa) de buraya dahil edilmiş olması muhtemeldir.

Sahil Finikesi: Burası Şam sahilinden *Any'a*'dan (Banyas) başlayıp güneyde Cebel-i Kermel'e kadar uzanır. Dağın batı tarafı buraya dâhildir. *Sur* buranın merkezidir. Önemli şehirleri; *Trablus*, *Beyrut*, *Sayda* ve *Butulimavus-Ptolemeus* (Akka), *Kayseriyetü Banyas* (Banyas-Cebel-i Şeyh)'dir.

Lübnan Finikesi (veya Dâhilî): Bu vilayetin şehirleri, *Amiza* (Hums), vilayet merkezi olan *Dimaşk*, *Ba'albek* ve *Tedmur*'dur.

Birinci Filistin: Sahilden Cebel-i Kermel'den başlayıp güneyde Rafiya'ya (Refah) kadar uzanır. Nablus Dağları, Kudüs ve *el-Halil* buraya dâhildir. Güneyde bir kısmı Ürdün Vadisi'nin önemli şehirleri olan *Yafa*, *Askalan*, sahilde *Gazze*, *Eriha*, *İlya* (Kudüs), *Nablus* ve *Basita* Birinci Filistin'in vilayetleridir. *Kiyaseriyye*, vilayetin merkezi idi.

² Nikola Ziyade, "et-Tatavvuru'l-İdarî li-Bilâdi'ş-Şam beyne Bizanta ve'l-Arab", el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye-Câmi'atu'l-Yarmuk, *Bilâdu'ş-Şâm fi'l-'Ahdî'l-Bizantiyyi en-Nedvetu'l-Ûlâ* (9-13 Muharrem 1404 h.-15-19 Teşrîn-i Evvel 1983 m.) *Min A'mâli'l-Mu'tamaru'd-Devliyi'r-Râbi' li-Tarihi Bilâdu'ş-Şam* (Tahrir: Muhammed Adnan Bakhit-Muhammed 'Asfûr), Amman 1991, s. 118-120.

İkinci Filistin: Celil'in yükseklerinden ve Ürdün menbasından (Filistiniyye) ve kuzeyde *Gavru'l Ürdün*, *Gulineş* (el-Colan) ile mahduddur. İdare merkezi *Skitopolis* (Bisân) idi. On vilayetten bazıları (*Bilâ*, *Cidâre*, *Kapitolias* ve *Hebus*) ilave edilmiştir. *Taberiye*, *Soforias* (Sufuriye) ve *Leccun* (Telle'l-Mütesellim) vilayetleri de buraya dahildir.

Üçüncü Filistin: Miladi 105 yılında Petra'nın işgali üzerine Trajan *Arab Vilayeti*'ni (el-Vilâyetü'l-Arabiyye) kurdu ve *Busra'yı* da merkez yaptı. Böylece Nabat ülkesinin bir kısmını hükmü altına almakla vilayetin sınırlarını *Petra*'ya teşmil etti. Dördüncü yüzyılda yapılan bir değişiklikle, Arab Vilayeti'nin güney kısmı Filistin'in güneyine ilave edildi. Bu bölgeye Üçüncü Filistin adı verildi. *Birusaba* (Bi'ru's-Seb'a) ile *el-Vasa* arasında olan *İla* (Akabe) valilik merkeziydi.

El-Arabiyye: Burası güneyde Lübnan Finikesi'nden doğuya Birinci ve İkinci Filistin'e, Ürdün Vadisi'nden kuzeye ve doğu sahrasına kadar teşmil edildi.

1. 2. İslam Fetihlerinden Önce Bilad-ı Şam'ın Sosyal Durumu

Bölgenin aslî halkı Süryanî olan *Aramî*lerdir. Aramîce tabîi olarak bölgenin en eski dili olup, geniş halk kitleleri tarafından konuşuluyordu. Kuzey ve doğuda Süryanîler, güneyde de *Samirî*ler vardır. Batı'da da *Nabatî*lerin bakiyeleri vardır. Onlardan sonra güneyde *Gassanî*ler ve *Münâzire Arapları* gelirler. Ondan sonra da *İyaz/İyad* ve *Benî Rabi'a* gelir. Bunların içinde tabîi olarak diğer unsurlar da vardır. Roma, Hellenistik ve Selevkoslar dönemlerini idrak eden Bilad-ı Şam bölgesinde bu kültürlerin özellikleri görülmektedir. Bölgede İskender'in işgaliyle beraber Yunanca da Rumca'nın yanında konuşulan bir dil haline geldi. Yunan ve Rumlar sahilindedir. Kuzeyde de Fars ve Kürtler bulunmaktadır. Yunanlılar ve Rumlar daha çok şehirlerde aristokratik bir hayat sürmekte, ticaretle uğraşmaktaydılar. Diğer halklar ise daha çok geleneksel hayat tarzları olan göçebelik, hayvancılık ve ziraatle uğraşmaktaydılar.

Bilad-ı Şam'da din, ırk ve soyun üstündedir. Böylece Suriye'de etnik temellerden çok, Müslüman, Hıristiyan, Samirî ve Yahudi olmak üzere dinî ayırım ön plana çıkmıştır³.

Bilad-ı Şam'ın güneydoğusunda *Gassânî*, onların doğusunda bugünkü Irak'ta da *Lahmî* Araplarının olduğu bilinmektedir. Hatta Bizans ve Perslerle ilişkilerde, Gassani Arapları Bizans, Lahmîler de Pers-Sasanilerle yakın ilişki içindeydiler.

Fetihlerden önce Amman muntikasında Petra'da Arap kabileleri yaşamaktaydılar ve kendi kendilerini idare ediyorlardı, herhangi bir devlete bağlı değillerdi. Bunlar *Ayturiyyun-İturiyyun* Arap kabilesindendi, orta bölgeleri işgal etmişlerdi, *Ancez* de hükümet merkezliydi. Kudüs'e de özel bir nizam vermişlerdi⁴.

Öte yandan Hicaz ile Bilad-ı Şam arasında yoğun bir ticarî ilişkinin olduğu, hatta Hz. Peygamber'in gençliğinde ticaret amacıyla Busra'ya kadar geldiği malumdur. Bu ilişkiler her iki bölge halkının birbirlerini tanımaları, birbirlerinin kültürlerinden etkilenmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu ticarî ilişkiler, medenî mirasın Bilad-ı Şam ile Hicaz bölgesi arasında değişmesinde önemli rol oynamıştır. Ticaret yolları ve bölgeleri üzerinde keşfedilen pek çok arkeolojik buluntu bu ilişkilere delalet etmektedir⁵.

³ Bilâd-ı Şam'ın bu özelliği, bugün de devam etmektedir. Bölge etnik esaslardan ziyade din esasına dayanan sosyolojik bir karakter göstermektedir. Bundan dolayı burada bir ulus devlet anlayışı gelişmemiştir. Din ve mezhep ön planda olduğu için, aynı ırktan olsalar bile halk kendini mensup olduğu din veya mezhep ile tanımlamaktadır. Bu mevcut durum, bölge üzerinde emperyalist emelleri olan bölge dışı ülkelerin işini kolaylaştırmaktadır. 19. yüzyılda emperyalist ülkelerin her birisinin bölgedeki bir din veya mezhep mensubuna sahip çıkarak onları tahrik ve teşvik ettikleri unutulmamalıdır. Bugün de aynı hedefler için aynı stratejilerin takip edildiği malumdur. Onun için bölge ülkelerinin millî bilinci esas almaları ve geliştirmeleri, millî bütünlüklerinin temini hususunda hayati önem arz etmektedir.

⁴ Nikola Ziyade, *a.g.m.*, s. 100.

⁵ Sa'd er-Râşid, "Muntakatü'l-Hicaz ve Şimâlu Garbi'l-Cezâire va Vasalathâ Bilâdu's-Şâm fi-Sadri'l-İslam ve'l-Hilâfeti'l-Emeviyye, İ'timâden ala'l-İktisâfi'l-Hadîse", el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye - Câmi'atü'l-Yarmuk; *Bilâdu's-Şâm fi-Sadri'l-İslam en-Nedvetu's-Sâniyyeti min A'mâl al-Mu'tamaru'd-Devliyi'r-Râbi' li- Tarihi Bilâdu's-Şam*, (24-30 Cumâdiye'l-Âhire 1405

2. Bilad-ı Şam'ın Fethi ve İslamlaşmanın Başlaması

2. 1. Fetih ve İslamlaşma

Şam'ın fetih tarihi hakkında değişik tarihler verilmekte ise de genel olarak Şam'ın h. 14. yılda (m.635) fethedildiği kabul edilmektedir. İbni Asâkir hicretin 14. yılında dört aylık bir muhasaradan sonra fethedildiğini zikretmektedir⁶. Halife bin Hayyat (vefatı h.240-m.854-855) Şam'ın fethinden sonra teslim antlaşmasının Ebu Ubeyde bin Cerrah tarafından 14. yılın Recep ayının ortasında Pazar günü (3 veya 8 Eylül 635) yapıldığını zikretmektedir⁷.

Şam'ın fethinden sonra her bir komutan bölgenin değişik vilayetlerini fethetme memur edildiler. Halid bin Velid Humus'u fethetti. İyaz bin Ganem Cezire bölgesine gönderildi⁸. Dihyetü'l-Kelbî Tedmur'a, Aha'z-Zehra'l-Kuşeyrî de Havran ile Besina'nın fethine memur edildiler⁹. Şam'ın fethi 635, Irak'ın 637, Mısır'ın 639-642, İran'ın da 651 yılında tamamlandı. 8. yüzyılın ortalarında İslam Devleti'nin sınırları, doğuda İndüs nehrine, Asya'da, kuzeyde Aral Denizi'ne, batıda İspanya'da Tâc nehrine ve güneyde Senegal'e ulaşıyordu¹⁰.

Hiz. Ömer zamanında fethedilen Şam halkına bir *emannâme* verilmiştir. Bu tarz emannâmeler bütün İslam fetihleri süresince hemen her şehre verilmiştir. Şam halkına verilen bu emannâme'nin hükümleri şunlardır¹¹:

---

h.- 16-22 Mayıs 1985), (Tahrir: Muhammed Adnan Bakhit-İhsan Abbas), Amman 1987, s. 469.

⁶ İbni Asâkir, *Tarihu Medinetü Dimaşk*, C. 2, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, s. 113.

⁷ Halife bin Hayyat, *Tarihu Halife bin Hayyat*, (çev. Abdülhalik Bakır), Ankara 2001, s. 155.

⁸ İbni Asâkir, *a.g.e.*, s. 120-121.

⁹ İbni Haldun, *Tarih*, c. 2, s. 495,

¹⁰ Edward Berrui, Yardımcıları: Canin Avbavaye, Claude Cahen, George Deugny, Michel Mellat, *Tarihu'l-Hadarâti'l-Âmm el-Kurûnu'l-Vustâ*, C. 3, (Arapçaya çevirenler: Yusuf Es'ad Dağır-Ferid M. Dağır), Paris-Beyrut 1994, s. 113.

¹¹ İbni Asâkir, *a.g.e.*, s. 120-121; diğer şehirlerde Müslümanların verdikleri emannâmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, İstanbul 1989.

1. Müslümanlar halkın ibadet yerlerine dokunmayacaklar, halkın can ve malları emin olacak,

2. Hıristiyanlar da yeni kiliseler inşa etmeyecekler, haçlarını Müslümanların yollarına çıkarmayacaklar, ibadetlerinde seslerini yükseltmeyecekler,

3. Kilise ve manastırlarında Müslümanlara karşı açık olacaklar ve casus himaye etmeyecekler, kiliseleri yoldan gelip geçene açık olacak, Müslümanlara karşı hile yapmayacaklar,

4. Ölülerinin arkasından Müslümanların arasından geçerken seslerini yükseltmeyecekler,

5. Müslümanların yakınlarında domuz beslemeyecekler, içki satmayacaklar,

6. Müslümanları dinlerine özendirmeyecekler, İslam'a giren yakınlarını engellemeyecekler,

7. Müslümanların kölelerini satın almayacaklar,

8. Müslümanlar gibi giyinmeyecekler, saçlarını onların saçları gibi kesmeyecekler, bellerine zünnar bağlamayacaklar, mühürlerini Arapça olarak basmayacaklar,

9. Müslümanların isimlerini almayacaklar, dillerini konuşmayacaklar,

10. Eyerli ata binmeyecekler, silah taşımayacaklar, kılıç kuşanmayacaklar, evlerinde silah bulundurmayacaklar,

11. Kendi meclislerinde Müslümanları ayıplamayacaklar, tartışmaya girmeyecekler,

12. Müslümanlar istedikleri zaman evlerine ve meclislerine girebilecekler,

13. Müslümanların evlerini gözetlemeyecekler, çocuklarına Kur'an öğretmeyecekler,

14. Müslüman oluncaya kadar Müslümanlarla hiçbir ticari ortaklık yapmayacaklar

15. Yolda kalmış Müslümanları misafir edecekler, üç gün boyunca kendi yediklerinden yedirecekler, Müslümanlara küfretmeyecekler, onlara saldırmayacaklar¹²,

16. Can ve mal güvenlikleri sağlandığı müddetçe bu ahidlerine bağlı kalacaklar¹³.

Benzer şekilde verilen emannâmelerle Halife Osman'ın zamanında Bilad-ı Şam'ın fethi hemen hemen tamamlanmıştı. Bizans'ın bölgedeki siyasî varlığı ortadan kaldırılmıştı. Ama kültürel varlığını kısa bir sürede silmek pek kolay olmadı.

---

¹² Bazı kaynaklarda Hıristiyanların evlerinin yarısını Müslümanlarla paylaşacakları hakkında bilgiler de mevcuttur. Mesela, Halid b. Velid, Humus'u fethettiği zaman yerli halkın haraci vergi vermelerini, güçlerine göre cizye vermelerini ve evlerinin yarısını Müslümanlara vermelerini istemiştir (Bkz. Mahmud Şakir, *El-Faruk ve Usretuhu*, Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1997, s. 168). Ama bu antlaşmada görüldüğü gibi, böyle bir paylaşım söz konusu olmayıp, Hıristiyanların Müslümanları üç gün boyunca misafir etmeleri söz konusudur. Öyle anlaşılıyor ki, Arap komutanları, fethettikleri yerlerdeki halkın evlerini paylaşma geleneğini sürdürmüşlerdir. Bununla hem ordu hazinesinden bir harcama yapmadan asker beslenmiş oluyor, hem de yerli halkın evlerinin içinde kontrol edilmesi sağlanmış oluyordu. Mesela Kuteybe bin Müslim'in Türkistan'daki fetihlerinde bu uygulamaya sıkça rastlanmaktadır. Kuteybe Buhara'yı fethettiği zaman Buhara halkını evlerinin ve mallarının yarısını Araplara vermeye mecbur etmişti. Bkz. Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler-Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, 2. C., 8. Baskı, Konya 2001, s. 137.

¹³ Hz. Ömer'in gayr-i müslimlere verdiği bu emannâmede zikredilen hususlar, O'nun ictihadı kabul edilerek, daha sonraki hemen bütün Türk-İslam devletlerinde de gayr-i müslimlere verilen haklara esas teşkil etmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti de hemen hemen aynı hak ve yasakları gayr-i müslimlere getirmiş, onların farklı şekilde giyinmeleri, çarşıda pazarda ata binmemeleri, silah taşımamaları, ayinlerini Müslümanları rahatsız edecek şekilde yüksek sesle yapmamaları gibi şartları benimsemiştir. Geniş bilgi için Bkz. Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimata Kadar Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 2001.

Böyle bir ortama gelen Müslümanlar, ilk yıllarda herhalde yerleşmek, yurt edinmek üzere gayret göstermişlerdir. Yukarıdaki emannâmeden de anlaşılacağı gibi, yerli halk ile aralarındaki mesafeyi kesin çizgilerle korumaya çalışmışlardır. Bu itibarla fethin ilk yıllarında yerli halktan İslamlaşmanın çok hızlı olmadığı kanaatindeyiz. Bu ilk dönemdeki İslamlaşma, daha çok Hicaz ve Yemen'den gelen göçmenler ile olmuştur. Nitekim Halife Osman devrinde Kays kabilesinden önemli bir nüfus Şam'a gelmişti. Keza bu dönemde Şam'a gelen ve Halife Ömer tarafından Şam Kadısı tayin edilen ve orada medfun olan Ebu'd-Derdâ, Hicazlı Ensardandır. Sıffin Savaşı'nda Yemenlilerin başarıları neticesinde idare üzerinde nüfuzları arttı ve Yemenli kabileler de Şam'a iskân edildiler. Daha sonraki dönemlerde Yemenlilerin Şam siyasetinde önemli etkileri olacaktır. Şam'a gelen Arap kabileleri değişik yerleşim bölgelerine dağılıyorlar ve boşaltılmış evlere yerleştiriliyorlardı. Bazen Müslüman yerleşimciler, yerli halkın oturdukları yerlerle sınırlarını ayırıyorlar, bezen da karışık oturuyorlardı. Bu durum Müslümanlarla yerli halkın bir arada yaşamaları sonucunu doğurduğu, yerli halka Müslümanları tanıma fırsatı verdiği için İslamlaşmayı hızlandırmıştır¹⁴.

Öte yandan Halife Ömer, Şam bölgesinde Hıristiyanlığın yaygın olması ve çok sayıda kilise bulunması sebebiyle, İslam'ın yayılması için özel bir siyaset takip etti. O da kilise bulunan her yerde bir mescit yapılmasını emretmesi idi. Mescitlerin çoğalması, İslam'ın yayılmasında büyük rol oynamıştır¹⁵. Camiler namaz kılmanın dışında ilim ve kültür merkezi haline geldi. Camilerin etrafında hatip, alim ve öğrenciler için odalar yapıldı. Yabancı öğrenciler için yatılı yurtlar inşa edildi ve halka dersler verilmeye başlandı. Bu derslere daimi olarak devam eden öğrenciler olduğu gibi, halktan ve esnaftan belli saatlerde derslere devam eden öğrenciler oluştu. Her camide iki üç müderris bulunuyordu¹⁶. Böylece ileriki yıllarda İslam şehirlerine has fizikî özellikler oluşturulmaya

¹⁴ Necde Hamaş, "el-İdâretü ve Nizâmü'd-Darâ'ib fi'ş-Şâm fi-Asri'r-Râşidîn", el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye - Câmi'atü'l-Yarmuk; *Bilâdu'ş-Şâm fi-Sadri'l-İslam en-Nedvetu's-Sâniyeti min A'mâl al-Mu'tamaru'd-Devliyi'r-Râbi' li- Tarihi Bilâdu'ş-Şam*, (24-30 Cumâdiye'l-Âhire 1405 h.- 16-22 Mayıs 1985), (Tahrir: Muhammed Adnan Bakhit-İhsan Abbas), Amman 1987, s. 416.

¹⁵ Necde Hamaş, *a.g.m.*, s. 427.

¹⁶ Abdurrahman Hasan Habenneketu'l-Meydanî, *el-Hadaratu'l-İslamiyye*, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1998, s. 584-585.

başlanıyordu. Çünkü gelecekte oluşacak islamî şehirlerin en önemli fizikî yapıları *Cami* ve *Medrese* olacaktır. Bir yandan İslamlaşma devam ederken, bir yandan da İslam kültürü halk nezdinde yaygınlaşıyordu.

Halife Osman'ın saltanatının ikinci yarısında Şam'ın İslamlaşması büyük ölçüde tamamlanmıştı. Bu dönemde Ensardan ve Tabiünden pek çok aile Şam'a yerleşmişti. Muaviye'nin Şam valiliği sırasında atadığı valilerin tamamı Kays kabilesindendi. Hatta öyle ki, Hz. Osman döneminde Şam, en güvenilir merkezdi ve ortaya çıkan fitne hareketlerinden dolayı, hilafet merkezinin ve halifenin Şam'a taşınması hususunda teklifler yapılmıştı¹⁷.

Bütün bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, İslam'ın ilk dönemlerinde Bilad-ı Şam'ın İslamlaşması daha çok Hicaz'dan gelen kabileler ile olmuştur. Bu dönemde yerli halkın ne kadarının Müslüman olduğu hususunda açık bilgiler bulunmamaktadır. Ancak yerli halkın İslam'ı kabul etmesinin haklı gerekçeleri vardır. Aslında bu gerekçeler, yukarıda verilen emannâmenin maddelerinde gizlidir.

Şöyle ki; her şeyden önce siyaseten hâkim olan unsurun dini İslam'dır. Tarih boyunca siyasî bakımdan hâkim olan unsurların dini rağbet görür. Çünkü devlet nezdinde saygın teb'a olmanın ilk şartı, hâkim unsurun dininden olmayı gerektirmektedir. Ama verilen emannâmelerin maddeleri incelendiği zaman, gayr-i müslim unsurun, siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel bakımdan adeta tecrit edildiği müşahade edilmektedir. Gayr-i müslim unsur, Müslümanlarla ticaret yapamayacak, silah taşıyamayacak, ata binemeyecek, giyim kuşamları Müslümanlardan farklı olacaktı. Bu tam anlamıyla bir tecritti. Bu emannaâmeler, bir yandan gayr-i müslimleri tecrit ederken bir yandan onları İslam'a girmeye teşvik etmiştir. Müslüman olanların cizyeden muaf olmaları da başka bir teşvik unsurudur. Öte yandan Müslümanların komşularına adaletli ve hoşgörülü davranmaları, giderek yerli halkın İslamlaşmasına tesir etmiş, bu durum yerli halktan da pek çok kimsenin Müslüman olmasını kolaylaştıran sebeplerden birisi olmuştur.

Daha sonraki dönemlerde Bilad-ı Şam'ın tam manasıyla bir İslam ülkesi olduktan sonra da Hicaz bölgesinden daha çok nüfus buraya

¹⁷ Necde Hamaş, *a.g.m.*, s. 420, 422.

göçmüş ve Müslüman nüfus bu yeni gelen göçmenlerle artmıştır. Yerli halkın İslamlaşmasının daha yavaş ve sınırlı olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bölgenin bugünkü nüfus yapısına bakıldığında, önemli bir oranda gayr-i müslim nüfusun varlığı görülmektedir. Eğer bin dört yüz yıl boyunca yerli halk İslamlaşsa ve asimile olsaydı, bugün bütün bölgenin tamamıyla Müslüman olması icap ederdi. Nitekim benzer durumu Mısır, Anadolu ve Irak'ta da müşahede etmekteyiz.

2. 2. Kültürel Değişim

Bölgede İslam'ın yaygınlaşmasıyla beraber önemli bir kültürel değişim de meydana geldi. Pek çok medeniyetin gelip geçtiği bu bölgede son olarak ve uzun bir zaman Roma-Helen dil, kültür ve medeniyeti hâkimdi. Müslümanlar ilk dönemlerde bu medeniyetin unsurlarından faydalandılar. Müslümanlar, Mısır, Suriye, Anadolu ve İran'ı fethettikleri dönemlerde buralarda güçlü yerleşik kültürler vardı. Buna karşılık Müslümanlar, başta okuma yazma, hesap olmak üzere devlet idaresine taalluk eden bazı önemli hususlarda kendilerine has müesseseler kuramamışlardı. Mesela, Mısır'da *Ravk* veya *Revk* denen tahrir defterleri Kıptice tutuluyordu. Suriye'de tahrir defterleri ve devlet muhasebesi Rumca tutuluyordu. Bu bölgeleri fetheden Müslümanlar, Hulefâ-yı Râşidin devrinde tabîî olarak bu usulleri aldılar ve uzun süre kullandılar. Bunun için de Kıpti veya Rum kâtipler istihdam ettiler.

Aynı dönemde Müslümanların kendilerine has bastırdıkları bir paraları da yoktu. Madenî para rejiminin geçerli olduğu bu dönemde, bölgede kullanılan sikkeler kullanılmaya devam etti. Akdeniz havzasında Bizans sikkeleri tedavül ediyordu. İran'da ise Sâsânî sikkeleri tedavüldeydi. Bu bölgeleri fetheden Müslümanlar, piyasadaki sikkelerin bir tarafını silip, Kelime-i Tevhid yazmak suretiyle ilk sikkelerini basmışlardır. Bunlar ilk İslamî sikkelerdir. Bir tarafta İmparatorun tasviri ve çevresinde Rumca yazı, öteki tarafında Arapça Kelime-i Tevhid basılmıştı. Mısır ve Bilad-ı Şam'da basılan bu tarz İslamî sikkelere *Tarz-ı Rûmî*, İran'da basılanlara da *Tarz-ı Kisravî* dendi.

Bunun iki sebebi vardı. Birincisi, Müslümanların iktisadî ve teknik yetersizlikleri, ikincisi ise, henüz fethedilen bir bölgenin mevcut yapısına

müdahale ederek, halkın infialini celbetmekten kaçınmaktır, ki bu çok yerinde bir siyasettir.

Bu durum Emevi halifelerinden Abdülmelik bin Mervan zamanına kadar sürdü. Bu dönemde artık İslam hâkimiyeti bölgeye tam olarak yerleşmiş, yeni bir nesil yetişmiş, okur-yazar oranı yükselmiş, her alanda nitelikli insanlar bulunmaya başlamıştır. Böyle bir ortamda Abdülmelik bin Mervan, yazıda, muhasebede ve parada Arapça'nın kullanılmasını emretmiş ve böylece millîleşme hareketi başlamıştır. Herhalde modern Arap milliyetçiliği Abdülmelik'e çok şey borçludur. Müslümanlar, Arapça'yı bölgenin dili haline getirirken, aynı zamanda bölgede konuşulan Yunanca, Süryanice ve Aramice'yi de öğrenmeye başlamışlardır. Bu kültürel etkileşim, ileriki yıllarda tercüme faaliyetleri halinde gelişecek ve zikredilen dillerden eski Yunan ve Süryani kaynakları İslam bilim âlemine kazandırılacaktır.

Kültürel değişim yer adlarında da görülmektedir. Antik döneme ait çoğu yer adları Arapça imlaya uyarlanarak kullanılmağa başlanmıştır. Bugün Bilad-ı Şam'da kullanılan pek çok yer adı, bu tarzda yapılan yer adlarıdır. *Syria-Suriye, Damascus-Dimaşk, Alepa-Halep, Antioch-Antakya, Latacia-Lazikiye, Seleokos-Süveyde, Apamaia-Afamiye, Anya-Banyas, Soforius-Sufuriye* ilk akla gelen örneklerdir. *Beyrut, Yafa, Askalon, Tartus* aynı şekilde kullanılmaktadır. Bu değişim tabii bir hadisedir. Nitekim aynı durum Anadolu'da da müşahade edilmektedir. Çoğu antik yer adları Türkçeye uyarlanarak günümüzde hala kullanılmaktadır. Mesela, *Melitenne-Malatya, Caesaira-Kayseri, Neo-Caesaria-Niksar, Tirebizond-Trabzon, Sinopei-Sinop, İconia-Konya, Harakil-Ereğli, Scutari-Üsküdar, Smyrna-İzmir* olmuştur.

Bilad-ı Şam'daki erken İslam sanatı da benzer bir seyir göstermiştir. Bölgede İslam'ın yayıldığı bu ilk dönemlerde inşa edilen cami ve mescitler ya çok basitti veya yerli mimari tarzındaydı. Erken İslam mimarisinin Bizans mimarisinden etkilenmesi gayet tabiidir. Ama daha sonraki dönemlerde gelişen İslam mimarisi kendine has bir karakter gösterir. Mesela Şam'daki Ümeyye Camii, her ne kadar Bizans mimarisinden etkilenmişse de Bizans mimarisi değildir. İslam mimarisinin ilk örneğini teşkil eder. Tıpkı dil, para ve yazışma usullerinde olduğu gibi, İslam mimarisi de kendi tarzını yaratmıştır.

Müslümanların geldiği Hicaz bölgesinde su kaynaklarının çok az olduğu, hatta bir su kuyusuna sahip olmanın toplumda önemli bir imtiyaz olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı, Hicaz bölgesinde suya bağlı bir kültürün gelişmemiş olması tabiidir. Ama Bilad-ı Şam'a gelen Müslümanlar, Roma-Bizans'ın su ve hamam kültürüyle karşılaştılar ve onu sahiplendiler. Temizliğe büyük önem veren İslam anlayışı, bundan sonra hamam geleneğini gündelik hayatına aldığı gibi, kendine has bir hamam mimarisi ve kültürü yaratmıştır. Bundan sonra hamam, Müslümanların yaşadıkları şehirlerin vazgeçilmez bir fizikî unsuru olmuştur. Müslümanların hâkim oldukları şehirlerin ana merkezini *Ulu Cami-Medrese-Hamam-Bedesten* oluşturmaktadır.

Sonuç

İslam fetihleri dünya tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Eski dünyanın büyük güçleri olan Roma ve Pers imparatorluklarının toprakları üzerinde gelişmiş, Avrupa'nın batısına İspanya'ya kadar yayılmıştır. Böylece zikredilen bölgelerde büyük bir nüfus ve kültür inkılâbını meydana getirmiş, yeni bir medeniyet olarak dünya tarihindeki yerini almıştır.

İslam fetihleri birbirleriyle paralellik arzeder. Mesela, Mısır fethedilirken, onun uzantısı olan bütün Kuzey Afrika da fethedilmiştir. Bilad-ı Şam fethedilirken, aynı zamanda İslam akınları Anadolu, Irak, İran ve Türkistan'a kadar uzanmıştır. *Böylece fethedilen her bir bölge diğeri ile tahkim edilmiştir.* Eğer Bilad-ı Şam'ın fethinden sonra burada kalınsaydı ve Bizans baskı altına alınmasaydı, Bilad-ı Şam'ı elde tutmak imkânsız hale gelebilirdi. Irak ve Mısır'ın fethi için de aynı durum vakidir. Fethedilen her bölge sadece askerî güçle, garnizonlarla korumaya bağlı kalınmamış, şuurlu bir iskân politikası izlenmiş ve fethedilen bölgelere İslam damgası vurulmuştur. Onun içindir ki, zikredilen bölgeler ebedî İslam yurdu halinde bugüne kadar gelmişlerdir.

Burada bir istisna vardır ki o da İspanya'dır. 8. yüzyılın başlarında ilk defa İslam akınlarına maruz kalan ve daha sonra Endülüs Emevî Devleti'nin kurulduğu İspanya, Mısır, Bilad-ı Şam, Irak, İran ve Türkistan gibi şanslı değildi. Çünkü İspanya'ya Mısır, Suriye, Irak'a olduğu gibi sürekli ve yoğun göçler olmamıştır. İspanya'nın hemen karşısındaki Fas,

Tunus ve Cezayir, İspanya'ya nüfus ihraç edecek kadar yoğun bir nüfusa sahip değildi. İspanya Müslümanları adeta kendi kaderlerine terkedilmiştir. Doğu'daki Müslümanlar, kendi iç meseleleriyle uğraşmaktan, İspanya ile yeterince ilgilenemediler. İspanya'daki Müslüman nüfus, Katolik Hıristiyan nüfus karşısında gelişemedi ve yedi yüz yıl sonra malum olan acı akıbeta uğradı.

Bu mülahazalardan da anlaşılacağı gibi, özellikle *Bilad-ı Şam'ın fethi bugünkü İslam coğrafyasında İslam din ve medeniyetinin gelişmesinde merkezî bir rol oynamıştır*. 11. yüzyılda Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesinde Bilad-ı Şam'ın islamlaşmış olmasının tesiri büyüktür. Bu tesiri Mısır, Irak ve İran'ın fethinde de müşahade etmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- Abdurrahman Hasan Habenneketu'l-Meydanî, *el-Hadaratu'l-İslamiyye*, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1998.
- Edward Berrui, Yardımcıları: Canin Avbavaye, Claude Cahen, George Deugny, Michel Mellat, *Tarihu'l-Hadarâti'l-Âmm el-Kurânu'l-Vustâ*, c. 3, (Arapçaya çevirenler: Yusuf Es'ad Dağir-Ferid M. Dağir), Paris-Beyrut, 1994.
- Halife bin Hayyat, *Tarihu Halife bin Hayyat*, (çev. Abdülhalik Bakır), Ankara, 2001.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, c. 7, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul, 1994.
- İbni Asâkir, *Tarihu Medinetü Dimaşk*, C. 2, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- İbni Haldun, *Tarihi İbni Haldun*, C. 2.
- Mahmud Şakir, *El-Faruk ve Usretuhu*, Mektebetü'l-İslami, Beyrut, 1997.
- Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, İstanbul, 1989.
- Nikola Ziyade; "et-Tatavvuru'l-İdarî li-Bilâdi's-Şam beyne Bizanta ve'l-Arab", *el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye-Câmi'atu'l-Yarmuk*, *Bilâdu's-Şâm fi'l-'Ahdil-Bizantiyyi en-Nedvetu'l-Ülâ* (9-13 Muharrem 1404 h.- 15-19 Teşrin-i Evvel 1983 m.) *Min A'mâli'l-Mu'tamaru'd-Devliyi'r-Râbi' li-Tarihi Bilâdu's-Şam* (Tahrir: Muhammed Adnan Bakhit-Muhammed 'Asfûr), Amman, 1991.
- Sa'd er-Râşid, "Mintakatü'l-Hicaz ve Şimâlu Garbi'l-Cezîre, va Vasalathâ Bilâdu's-Şâm fi-Sadri'l-İslam ve'l-Hilâfeti'l-Emeviyye, İ'timâden ala'l-İktişâfi'l-Hadîse", *el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye - Câmi'atü'l-Yarmuk; Bilâdu's-Şâm fi-Sadri'l-İslam en-Nedvetu's-Sâniyeti min A'mâl al-Mu'tamaru'd-Devliyi'r-Râbi' li-Tarihi Bilâdu's-Şam*, (24-30 Cumâdiye'l-Âhire 1405 h.- 16-22 Mayıs 1985), (Tahrir: Muhammed Adnan Bakhit-İhsan Abbas), Amman, 1987.
- Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimata Kadar Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara, 2001.

418 • Omeljan Pritsak Armağanı

- Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler-Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, 2. C. 8. Baskı, Konya, 2001.